

A hatalom mindennapjai

AZONOSÍTÁSI JÁTÉK AZ ÁLLAMVÉDELEMNÉL

Az állambiztonsági közeg volt hivatott a Kádár-rendszerben uniformizált társadalmi magatartást a pártkövetelményekhez igazítani. Hol nyílt, hol burkolt erőszakkal hozzáhajlítani a viselkedések sokféleségét az alattvalói engedelmesség magatartási sablonjához

– írja Kenedi János *Kis állambiztonsági olvasókönyvében*.¹ „A totalitáriusnak nevezett rezsimek behatoltak az emberek legszemélyesebb kapcsolataiba” – fogalmaz Kis János még általánosabban az éppen aktuális ügynökügyre reflektálva.² A történetírás számtalanszor dokumentálta ezeket a szándékokat, tényeket, de ritkán (sőt, az állambiztonság tekintetében talán egyáltalán nem) mérték meg, mennyire jártak ezen a téren sikerrel a totalitárius diktatúrák. Tényleg be tudták-e hálózni alattvalóikat? Ismerték-e tetteiket és tudatukat, képesek voltak-e irányítani őket, számon tartani kilétüket? Vagy röviden: valóban alávetettek voltak-e az alattvalók? Rendre ezeket a kérdéseket teszik fel a diktatórikus rendszerekben élők mindennapjaival foglalkozó történészek.

Alig hiszem, hogy olyan kutató, aki valaha kezébe vette már a kommunista éra magyarországi állambiztonsági szerveinek aktáit, határozott igennel felelne ezekre a kérdésekre. Csak egyetlen jelentéktelen, mégis jellegzetes példát hozok ennek alátámasztására. 1956-ban Gyöngyösön a tömeg behatolt a rendőrkapitányság épületébe, előkereste az Államvédelmi Hatóság bizalmas iratait és kiszórta őket az utcára. Az egyik munkástanács tag felvett onnan egy munkadossziét és

elvitte egy helyi ügyvédhez, bizonyos H. P.-hez,³ hogy indítson pert az akta alapján az adott ügyben szerepet vállaló besúgó ellen. H. P. a dossziét ugyan november 4-e után visszavitte annak, akitől kapta, de ettől fogva – noha már korábban is felfigyeltek rá az államvédelemnél – visszatérő szereplője lett a helyi állambiztonsági szervek által feltárt/kreált ügyeknek mint megfigyelt, őrizetes, összeesküvő, idegen érdekeket szolgáló hírszerző, illetve mint hálózati személy. Hogy milyen behatóan ismerte a szerv „ügyfelét”? Lehete itt elemezni az iratokban vissza-viszatérő elbeszélések eltéréseit is, de az egyszerűség kedvéért inkább a H. P.-ről megemlékező akták 'anyja neve' rovatába írt bejegyzéseket veszem sorra: „Vanskóczy Ilona Jolán” (1956), „Gaskóczy Ilona” (1958), „Gaskóczy Ilona” (1959), „Paskóczy Ilona” (1963), „Vraskóczy Ilona Jolán” (1965).⁴

Úgy tűnik, hogy a rezsimek ugyan célkitűzését tekintve lehetett totalitárius, de mégsem volt mindentudó, mégsem tudott mindent ellenőrizni, ilyenformán hatalma sem lehetett totális, maradt játéktér az alattvalók szabad akaratának. Ennek megfelelően az utóbbi időben Magyarországon is egyre-másra jelennek meg olyan történetírói programok, amelyek azt javasolják, hogy a historikusok ne a – persze mindmáig a kutatások túlnyomó részét befolyásoló – totalitárius paradigma mentén beszéljék el a szocialista korszak történetét. Van, aki az amerikai szovjetológia irányzatait elemezve jut el a kizárólag a hatalmi elnyomásra koncentrált szemléletmód elvetéséhez,⁵ más a jelenkortörténet-írás iskoláit kritizálva érkezik az uralmon lévőkhelyett az uraltakra fókuszáló kultúratörténeti vizsgálódás indítványozásához.⁶ Megint más történetelméleti indoklást ad arra,

A tanulmány egy változata megjelent a *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára* (Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor szerk., Budapest, Argumentum, 2010.) című kötetben.

miért kerülnek újabban előtérbe a hétköznapiok a történelmi kutatásban, és miért szorulnak háttérbe a történelmi ágensek akaratától független struktúrák.⁷ És van, aki a német *Alltagsgeschichte* recipiálásával teremt új perspektívát különösen az *Eigensinn* (önfejűség) fogalmának termékenységét hangsúlyozva,⁸ amely arra a szűrőre utal, amin keresztül az emberek értelmezték, használták, alkalmazták, kijátszották a diktatórikus akaratot, vagy épp önként alávetették magukat neki, egyszóval elsajátították.

Ezek a valamilyen formában kivétel nélkül a mindennapi gyakorlatok kutatására buzdító, elméleti jellegű szövegek rendszerint némiképp sajnálkoznak azon, hogy a hazai történettudományból hiányoznak az említett szempontokat érvényesítő empirikus kutatások. Nos, úgy érzem, a sajnálkozás időközben okafogyottá vált. Csak néhány jellemző példát említek meg. Horváth Sándor úgy írta meg Sztálinváros történetét, hogy a várost megépített és benépesített hatalmi szándékról vajmi keveset tudhat meg belőle az olvasó, annál többet viszont a várost megépítők és benépesítők szándékairól.⁹ Majtényi György a szocialista kori szociológia társadalomképét dekonstruálja, amikor arra mutat rá, hogy a munkás–paraszt–értelmiség politikai befolyásra kialakult fogalmi hármasa nem volt alkalmas az egykorú tapasztalatok megragadására, ma pedig még kevésbé legitim eszköze az utólagos történelmi analízisnek. A társadalomszerkezet illetően elképzelése csakis a kategóriák közötti mozgásnak megfelelően mobilitás kimutatására és ezzel a rendszer legitimálására volt megfelelő.¹⁰ Bódy Zsombor a totalitárius hatalomgyakorlás korszakhatárait éppenséggel kiterjeszti, amikor néhány nagyvállalat személyzeti politikáját, pártirányítás alá rendelését vizsgálva arra következtet, hogy az 1945 és 1948 közötti időszak a közfelfogással ellentétben nem annyira egy mai értelemben vett demokratikus rendszer csíráit hordozta magában, mint inkább egy sajátos, többpárti totalitarizmusét. Mindazonáltal vizsgálata során Bódy végig figyelemmel kíséri, hogy a vállalatok pártok alá rendelésének elve ténylegesen is megvalósult-e, és arra jut, hogy nem igazán. Azaz a totalitarizmus történetét írja, de nem a totalitárius narratíva keretében.¹¹ Nagy Ágnes a budapesti házfelügyelők 1945. évi igazolási eljárásait tanulmányozza, pontosabban azt, hogy miként sajátították el a bérház társadalmának a kommunista párt által létreho-

zott képét az eljárásokban megszólalók. A sokrétű vizsgálatnak itt csak egyik eredményét említem meg: míg a párt sajtója, az osztályharcos sémának megfelelően, a háztulajdonost a bérház mikrotársadalmának központi figurájaként festette le, addig a konkrét igazolási ügyek diszkurzív terében nemigen jutott hely nekik.¹² Végül hadd szóljak saját vizsgálatomról, mivel ennek lesz még némi jelentősége a továbbiakban. Egy ceglédberceli kuláklista elemzése során arra jutottam, hogy a falusi közösség ugyan formailag maradéktalanul végrehajtotta a párt akaratát a lajstromozáskor, azonban tartalmilag korántsem: a listára nem a proletárdiktatúra ellenségeit jegyezték fel, hanem a sajátjaikat. A nagypolitika és a helyiek tehát különböző kulákfogalmakkal dolgoztak, és lássuk be, hogy a „makrokulákok” voltak azok, akik csak Rákosiék képzeletében léteztek, míg a „mikrokulákok” voltak a valóságosak. Szó sincs arról tehát, hogy az '50-es évek elnyomó rendszere miatt ellehetetlenült volna a hagyományos falusi politizálás. Sőt, éppen magasabb szintre emelkedett: a közösség egy minden addiginál hatékonyabb eszközt, a pártállami terrorgépezetet használta fel arra, hogy leszámoljon önnön ellenségeivel.¹³

A mindennapi élet kutatásának eddigi magyarországi eredményei alapján tehát nagyon úgy tűnik, hogy ha a pártelit helyett az úgynevezett egyszerű emberekre, a mikroszintre figyelünk, akkor előbb-utóbb kiderül, hogy a kommunista korszakban úgyszólván mindenki egészen mást csinált, gondolt, mint azt „odafönt” elvárták. De ha „odalenn” minden máshogy volt, miért nem lépett fel ez ellen a hatalom? Ebből a nézőpontból nem is az a lényeges kérdés, hogy miért csapott le valakire az állami terrorgépezet, hanem inkább az, miképp lehetséges egyáltalán, hogy volt, akire nem. Miért nem bőrtönöztek be mindenkit?

Stephen Kotkinnak a sztálinista Magnyitogorszk hétköznapijairól szóló könyve segít nekünk abban, hogy feleletet adjunk: azért nem, mert bolsevikul beszéltek, ki-ki a képességei szerint. A párt kialakított egy sajátos szókészletet, nyelvezetet, tipikus elbeszéléseket kínált fel, és mindezek használata alól nemigen lehet kibújni, de nem is volt igazán érdemes, ugyanis az állampolgárok a hivatalos elvárásoktól – mint láttuk – meglege-

tősen elszakadó hétköznapi gyakorlataikat ezen a nyelven jól-rosszul megfogalmazva elfogadtathatták a hatalom szemében.¹⁴ Ám az új nyelv természetesen az állam szempontjából sem volt haszontalan. Kotkin elemzéseiből kitetszik, hogy a dolog igazi tétje a társadalmi önazonosság megformálásának módja volt. Az, amit Kotkin identifikációs játéknak nevez: az embereket folyton arra buzdították, hogy – némi irányítás mellett – beszéljenek élettörténetükről. Ezeken az időről időre újraírt, cizellált rituális szövegeken az állampolgárok mintegy begyakorolták, hogy osztályhelyzetük, politikai múltjuk, jelenük és mindenekelőtt az általuk végzett munkához fűződő viszonyuk, munkájuk politikai jelentésének elmesélésén keresztül fogalmazzák meg önmagukat. Még amikor nemzetiségükről, életkorukról vagy épp nőiségükről beszéltek, akkor is a bolsevik beszédmódon szűrték át mondanivalójukat. Ezzel nem kevesebb történt, minthogy a bolsevikoknak sikerült elérni, hogy ők, pontosabban az általuk kifundált nyelv szabja ki az embereknek az életük értelmét. A hatalmon lévők „a társadalmi azonosság államilag szponzorált játékaival” meghatározhatták az emberek identitását.¹⁵ A párt tehát nem csupán a terror, hanem (sőt, talán elsősorban) a minden megnyilatkozást átható új beszédmód révén gyakorolta hatalmát, és közben ugyanez a nyelv tette lehetővé, hogy a leple alatt mégis mindenki „önfeje” után mehessen.¹⁶

Vajon használható Kotkinnak az 1930-as évek Szovjetuniójára kidolgozott modellje az 1950-es évek Magyarországnak elemzésére is? Hadd mutassam meg a bolsevik nyelv itteni dialektusát működés közben egy igen látványos (és dermesztően aljas) példán, amit a már említett, 1951. évi ceglédberceli kuláklisról veszek.¹⁷ A берцели Herskovits Sándor, fűszerkereskedő – mint zsidó – elmenekült a faluból a deportálás elől valahová, ahol menekvést remélhetett. Nos, sikerült az akció, mert pár év múlva már a берцели kulákok sorában üdvözölhetjük, és a lista – mely a nevek felsorolása mellett meg is jelöli, kit mi avat kulákká, azaz ellenségé – tömören meg is emlékezik a vészkorszakban történt eseményről: „felszabadulás alkalmával elmenekült a Dunántúlra”.¹⁸ A lajstromozó tehát a Herskovitscsal történeteket úgy mesélte el, hogy a hivatalos verzióknak megfelelően a Vörös Hadsereg előretörését középpontba állítva fogta fel a Herskovits által minden bizonytalansággal a holokauszt történeteként átélte világhá-

borút. De mi persze tudjuk, hogy itt korántsem csupán ártatlan szervilizmusról van szó. Azzal, hogy felszabadulásról, nem pedig – mondjuk – hitlerjáról vagy nyilas uralomról, és Dunántúlról, nem pedig rejtkehelyről beszélt, az életét mentő zsidónak a kommunista hatalom számára közbülső alakjából a szovjet csapatok elől nyilván sokkal nyugati irányba távozó fasiszta népellenességnek a figuráját állította elő. A dolog aljassága tehát abban áll, hogy sikerült úgy beállítania (és ezzel az állam szemében, finoman szólva, diszkreditálnia) Herskovitsot, mintha a híve lett volna annak a politikának, amelyik valójában meg akarta ölni. A listán szereplő megjegyzés fontossága azonban most számunkra abban rejlik, hogy miközben a névjegyzék összeállítója maximálisan megfelelt a vele szemben támasztott nyelvi elvárásoknak, pontosan a hatalom szándékaival ellentétesen cselekedett, sőt a pártállamot arra bírta rá, hogy erejével az ő saját céljainak elérése érdekében sújtson le.

Összegezve az eddig elmondottakat a kommunista korszak társadalmának a mindennapok – leegyszerűsítésektől rendszerint irtózó¹⁹ – történészei által felállított képlete durva leegyszerűsítéssel így adható meg: ideológiailag meghatározott nyelvi héj, vagy talán ennél több, sajátos bolsevik hiperrealitás + ezen a nyelven megfogalmazott, (ön)értelmezett egyéni praktikák. De nehogy azt higgyük, hogy egyedül az *Alltagshistorikerek* gondolják úgy, hogy képesek kifürkészni, miféle valóság rejtezik a totalitárius szövegvalóság mögött. Minden diktatúra hatalmas erőforrásokat mozgósít olyan szervezetek fenntartására, amelynek azt a feladatot adja, hogy megfigyeléssel, beavatkozással, valamint fizikai erőszakkal lehántsa az említett héjat, leleplezze mi is történik igazából a látszólagos lojalitás örvé alatt, kiderítsen olyan dolgokat, amelyekről hiába kérdezik meg az állampolgárokat, aztán visszazökkentse az eseményeket a történelmi haladás rendes kerékvágásába. Úgy látszik tehát, hogy az állambiztonsági levéltár valóságos paradicsom az *Alltagshistoriker*nek, hiszen ott magukat a burkukból kihámozott tapasztalatokat lehet meglelni. Akkor miért nem ők töltik meg a kutatótermet a politikátörténészek és az ügynökvasdászok helyett? Minden épelméjű történész tudja, hogy nincsen ilyen egyszerű dolga: természetes, hogy

a párt öklének mindenkinél bolsevikabban kellett beszélnie, fel sem merülhetett, hogy épp ők kérdőjelezzék meg a társadalom ideológiailag megalapozott képének valóságosságát. A praktikák leleplezését a különböző neveken feltűnő politikai rendőrségek a bolsevikul szóló szövegek külső referencialitásának felmutatásaként értették.

A hatalom tehát a maga totalitárius horizontján újrarendelte azt az állapotot, ami az akarata következtében létrejött. Amennyire meg tudom ítélni, a mindennapok történetírása vagy legalább annak magyarországi változata²⁰ erről a körülményről jobbra megfeledezett. Az irányzathoz sorolható munkák rendre azzal az elképzeléssel dolgoznak, hogy a diktatórikus akarat eljut az állampolgárokhoz, ott eltérül, de nem feltételezik, hogy az ellenkező irányban is folyik értelmező munka. Csupán a hatalommal megküzdő egyszerű emberek hétköznapijaira fókuszálnak, és elhanyagolják az egyszerű emberek hétköznapijaival megküzdő hatalom hétköznapijait. Példának okán azt, ahogy a felkínált új nyelv keretében folyó önazonosítási játékot felülvizsgálják és azonosítási játékba fordítják. Ez az írás ennek kíván lehetőségeihez mérten utánajárni úgy, hogy megkísérelje rekonstruálni, kinek tartotta magát egyetlen „jelentéktelen” ember, név szerint Rosenbaum Sándor, és kit látott benne ehhez képest az Államvédelmi Hatóság.²¹

A dunaszentpáli illetőségű Rosenbaum Sándort 1950. augusztus 26-án szervezte be a hálózatba a Győr-Sopron megyei ÁVH pressziós alapon. A mezőgazdasági alosztály Galambos Géza fedőnevű ügynökeként dolgozott, és annyit bizonyosan tudunk, hogy tevékenységéért legalább egy ízben pénzbírságot is részesült: 1953-ban 100 forintos jutalom felvételéről adott nyugtát. Eredeti feladata az volt, hogy a Dunaszentpálon folyó tagosítás lezárulásáig a faluban tapasztalható „hangulati megnyilvánulásokról tájékoztasson”.²² Ezt később kibővítették azzal, hogy jelentsen a dunaszentpáli kulákokról. A tagosítás befejeződése után pedig ez utóbbi lett a kizárólagos feladata, noha aktájából kiderül, hogy a gyakorlatban más falubelijéről is – sőt egyes államvédelmisták szerint csak más falubelijéről – szolgáltatott információt. 1950-ben az egyik tartója megemlíttette, hogy meglátása szerint nemcsak ügynöknek, de informátornak is al-

kalmás, 1954-ben pedig az operatív munkás indítványozta is „előléptetését”,²³ de nem lett semmi a dologból. Feladatát minden kapcsolattartója szerint lelkiismeretesen végezte. Sajnos azonban egyetlen jelentését sem ismerjük: M (azaz munka) dossziéjának nem lehet nyomára akadni, csak az összesen mintegy harminc dokumentumot tartalmazó B (azaz beszerzési) dossziéja áll rendelkezésünkre,²⁴ vagyis lényegében a személyzeti anyaga. Állambiztonsági tevékenységének utolsó nyoma 1958. február 1-jén keltezett nyilatkozata, mellyel tudomásul vette, hogy kizárták a hálózatból. Az esetben semmi különös nincs. Banalitásáról semmi sem árulkodik jobban, mint a következő megemlékezés Rosenbaum hálózatba kerülésének körülményeiről: „beszerzését Varga 27 István áv. őrm., a mosonmagyaróvári kirendeltség besoroztatta hajtotta végre”.

A dosszié sorsa viszont kifejezetten kalandos, és az aktában folyó azonosítási játék megértéséhez nem árt megjelölni történetének csomópontjait.²⁵ Az bizonyosra vehető, hogy a dosszié nem tartalmaz minden olyan személyzeti iratot, amely Rosenbaum ügynöki működése nyomán keletkezett. Az 1956 augusztusában készült első leépítési javaslat szerzője ugyanis még tudta, hogy addig összesen kilenc operatív munkás irányította az ügynök munkáját, az aktában viszont csak hét tartóról szerzünk értesülést közvetve, és csupán négy kapcsolattartó-váltásról maradt fenn szolgálati jegy. Mindazonáltal a fennmaradt iratok sorrendje is talányos. A szabályzat szerint a dokumentumokat időrendben kellett volna őrizni,²⁶ a Galambos-dossziében ez az irányelv azonban legkevésbé sem érvényesült: visszaugrásokra, néhol kifejezetten fordított időrendre, illetve hosszabb szünetekre bukkanunk.

Nem untatom olvasóimat a sorrendiség és a hiányosságok felfejtésének részleteivel, csak megmutatom, hogyan rekonstruálható nagy valószínűség szerint az akta története, és hogyan befolyásolhatta mindez Rosenbaum élettörténetének interpretálását. A beszerzési dossziét 1951 tavaszán megnyitó Buti Endre államvédelmi őrmester tudta, hogy Rosenbaum a tagosítás végéig korábban már jelentéseket adott, és azt is, hogy az ÁVH győri osztályának átszervezésekor ügynökünk „elkallódott”, nem adták át senkinek sem továbbtartásra. Buti azonban újra felfedezte Rosenbaumot, és, lévén a korábbi beszerzésre vonatkozó dokumentumok nem voltak a kezé-

ben, beszerzési pótlójelentést készített. Mivel ekkor Buti semmiféle életrajzi feltárást nem végzett, a korábbi információk pedig elvesztek, ebben az időszakban jobbra hallgattak az iratok Rosenbaum társadalmi azonosságáról, csak egyetlen igen általános utalást találunk. Az államvédelem 1951 őszétől egyáltalán nem emlékezett meg az államvédelem ügynökéről, és csak 1952. február 28-ára került elő hősünk: addig katonai szolgálatát töltötte. Már egy héttel a leszerelés után ismét felbukkant a hatóság Rosenbaum életében, és Buti újra beszervezte most már szabályszerű körülmények között: nyilatkozatot írtak alá vele, jelentést kellett adnia szoros baráti és rokoni kapcsolatairól, megkapta fedőnevét és el kellett készítenie önéletrajzát is, azaz megszületett az önértelmező munka. Buti pedig elkészítette az ügynök fényképes kérdőjegyét, azaz személyi adatait tartalmazó adatlapját. Ez az adatlap volt az első alapos államvédelmi feldolgozása az ügynök életútjának. Valamikor ezt követően azonban legalább kettő előkerült az első beszerzés-kor megtermelt iratokból: a Varga 27 István által az ügynökről készített környezettanulmány, illetve egy értékelő jelentés Rosenbaum ügynöki működésének első három hónapjáról. Az interpretációs gyakorlat tehát ettől fogva erre a – Galambos előttünk ismert önéletrajzára nem építő – értelmezői hagyományra is támaszkodhatott. Főszereplőnként azonban nemcsak beszerezni kellett többször, hanem kizárni is. 1956-ban – saját kezdeményezésére – leépítési javaslat született róla, és ennek megfelelően augusztusban Galambos visszavedett Rosenbaummá. Ám 1958-ban ismét megszakították vele a kapcsolatot. Minden bizonnyal azért készült másodszor is kizárási javaslat Rosenbaumról, mert a hatóságnál nem tudták pontosan, hogy vajon ügynöke-e még a hálózatnak vagy sem, hiszen – amint az irat közli – „B és M dossziéja az ellenforradalom ideje alatt eltűnt, feltehető, hogy meg lett semmisítve”. Vagyis a Rosenbaum kilétéről 1956 ősze után keletkezett utalások egyáltalán semmit nem hasznosíthattak a korábban felhalmozott írásos ismeretanyagból, legfeljebb kommunikatív emlékeztükben őrizhettek belőle valamit az állambiztonságiak. Persze aztán valamikor mégis fel kellett tárulnia a tradíciónak a maga gazdagságában, valahonnan előkerült az akta, hiszen ez az 1956-ban elveszettnek hitt B dosszié az, amit ez az írás elemez. Rosenbaum sorsát az állambiztonság a vég-

legesnek bizonyult kizárás után is követte, így az összességében inkább előtalálási, mint keletkezési sorrendbe rendezett aktát végül egy 1965-ben kitöltött és 1969-ben megjegyzéssel ellátott adatlap zárja.

A dosszié első dokumentuma, az ügynökével csak ismerkedő Buti beszerzési pótlójelentése, igen szűkszavúan vállalkozott Rosenbaum személyiségének körülírására: „nevezett osztályellenes, mivel a foglalkozása is olyan, hogy Dunaszentpál községben mint ügynök felderítő munkát végezzen”. Ez a furcsa, rendkívül általános és inkább kikövetkeztetésen, mintsem megállapításon alapuló azonosítás még kívül esett a hatalom újraértelmező munkáján, hiszen ekkor még nem készült el az ügynök önéletrajza. Ám annyit feltétlenül megmutat, hogy ha valakiről tömören kellett megmondani, kicsoda, akkor a hatóság az illető – ebben az esetben foglalkozásával összefüggésbe hozott – osztályhelyzetéről kezdett el beszélni, pontosabban az osztályharcban elfoglalt hadállásáról. Az ügynök felekezete, életkora, családi állapota az egész aktában nem került szóba, ahogy nem beszéltek a megfigyelendő közösség hatalmi struktúrájában elfoglalt pozíciójáról sem, pszichikai sajátosságairól vagy etnicitásáról is csak elvétve. Az, hogy az állampolgár az ötvenes években milyen viszonyba került az államot megvédeni hivatott hatósággal, mindenekelőtt attól függött, milyen képet alakított ki ez a hatóság az osztályharcban betöltött szerepéről – erre utal Rosenbaum esete.

Amikor a tartók mégis kitértek Galambos lelki alkatára, mindig éleselméjűségét említették meg. És valóban, az ügynök tudta, miről kell beszélnie, vagy legalábbis megértette, mit vár el tőle az ÁVH. Szoros baráti és rokoni kapcsolatairól tett saját kézírású jelentésében a három megnevezett barátról összesen ennyit árul el: „cipész tsz tag”, „gyári munkás”, „tsz tag”. Vagyis gyakorlatias nézőpontból fogalmazta meg az osztály-hovatartozásukat, bolsevikul beszélt a maga absztrakciós szintjén. Néha azonban tévesztett, megfelekedett az alapvető értelmezési keretről. A rokoni kapcsolatok rovatba Kovács Imréről első nekifutásra ugyanis ezt írta Rosenbaum: „anyám ikerestvére, dunaszentpáli lakos”. Aztán új sorba feljegyzett egy másik rokont, de ekkor eszébe jutott, hogy valamit elfelejtett közölni előzőleg Kovács

Imréről, és a két sor között maradt üres helyre a következő bejegyzést szorította: „kulák”. És ha ő maga nem korrigált, akkor az operatív munkások purifikálták a szöveget: „Többször is mondta, ő szívesen hozza a tszcs-tagok vagy egyéni dolgozók hangulatát, azok ellenséges kijelentéseit, de azt ne kívánjuk tőle, hogy az apja és anyja testvéreiről vagy a csendőr sógoráról hozzon jelentést.” Elég nehéz elképzelni, hogy a rokonok–dolgozók fogalompár megalkotása Rosenbaum önálló teljesítménye, és nem az ÁVH-sok költötték így át az ügynök rokonok–nemrokonok szembeállítását. A lényeg azonban az, hogy a következő mondatában az államvédelmista már megtalálta a dolgozó adekvát (osztály)fogalompárját, kulákként azonosította a rokonságot:

Ezt be is tartotta, mert hiába adta neki az operatív munkás feladatul, hogy a kulákokról hozzon jelentést, azt egyszer sem tette meg. Szívesebben hozza az egyéni és tszcs-tagok hangulatát.

Ebben a szellemben készült Rosenbaum 1952-ben saját kezével írt, alig egy oldalas autobiográfiája is. Anyja és apja nevének, majd lakcímének megadása után rögtön így folytatta: „Párton kívüli vagyok. Kulák családból származom”, majd pár sorral lejjebb „1944. augusztus 17-én behívtak katonai szolgálatra”. Sőt hamarosan kiderül, hogy 1945 januárjától Németországban, a német hadsereg kötelékében szolgált, és végül még megtézi a bűnlajstromát azzal, hogy „ott az angol zónában estem fogságba és 1946 áprilisában jöttem haza”.

Stephen Kotkin, mint már említettem, arra jutott, hogy a sztálini korszak szovjet embere megtanulta, hogy osztályhelyzete és politikai állása (azaz lényegében osztálytudata), valamint munkájához fűződő viszonya alapján kell elvégeznie önazonosítását. Egy osztályellenség esetében nem merülhetett fel, hogy a munkájáról beszéljen, hiszen ő nem dolgozó. A két másik tárgykör azonban látványosan eluralt a mi ügynökjelöltünk önértelmezését, csupán egyetlen mondatnyi kitérőt engedett meg magának más témáról.²⁷ Az ugyancsak a második világháború előtti sztálinizmus társadalmának klasszifikációs sémáit vizsgáló Sheila Fitzpatrick azt figyelte meg, hogy az osztályhelyzetet nem egyszerűen az illető aktuális viszonya határozta meg a termelési eszközökhöz, hanem a forradalom előtti osztályhelyzete, illetve

felmenőinek pozíciója is.²⁶ Úgy tűnik tehát, hogy a társadalmi azonosítás bolsevik agendája nemcsak tematikus utasításokat tartalmazott, hanem sajátos időbeliség is jellemezte: a jelen mellett – a marxizmus sugallata ellenére – a személyes és genealogikus múlt is szerepet kapott az identifikálásban, vagyis az osztályba sorolás módja egyfajta bolsevik rendiséget eredményezett, hisz az osztályhelyzet megrögzített, sőt örökletes volt. Rosenbaum munkája ebből a szempontból is mintaszerű: szólt a szülők osztályhelyzetéről, saját 1945 előtti múltjáról is.

Rosenbaum tehát példás fegyellemmel követte az önbemutató kommunista rendjét, csak hogy ebben a keretben elbeszélve Galambos a rendszer radikális ellenségévé látszik formálódni. Osztályellenség, nem párttag, harcolt a Szovjetunió ellen, és még nyugati imperialista befolyás is érte. Köztudomású, hogy a kommunista politikai rendőrség a hálózatba nem csak a proletárdiktatúra híveit vonta be úgymond hazafias vagy elvi alapon, hanem legalább annyira vélt vagy valós ellenségeit is presszióval, félelmükre támaszkodva. Épp ezért amikor Rosenbaum meghatározta önmagát, nem nagyon láthatta át, hogy így vagy úgy kialakított önképe hátráltatni fogja-e ügynöki alkalmazását, vagy elősegíteni. Mindenesetre ő úgy döntött, hogy miután bolsevik keretben választotta a párt szemszögéből ellenséges karakterét, rögtön el is bizonytalanítja élettörténeti eseményeinek megítélése kapcsán a hatóságot.

A „pártonkívüli vagyok” önitéletét a „politikai pártnak tagja nem voltam” kijelentés enyhítette. Vagyis lehet, hogy ő nem kommunista, de ugyanakkor leszögezi, hogy kigazda vagy más egyéb sem volt.

A „kulák családból származom” megjegyzés így folytatódik: „szüleimnek a felszabadulás előtt 18 kh. földje [volt], és a nagyapám halála után 1945-ben 27 kh. szántó- és 3 kh. 1000 négyszögöl rét földünk lett.”. Az elemi iskola után „szüleim gazdaságában dolgoztam négy testvéremmel együtt”. A hadifogságból való „hazatérésem után ismét szüleim gazdaságában dolgoztam”. A család kezén lévő mintegy 30 hold föld valóban meghaladta a kulák társadalomstatistikai fogalmát kijelölő úgymond kulákhátárt.²⁹ Rosenbaum azonban hangsúlyozta, hogy azelőtt, a bűnös korszakban még csak középparasztok voltak 18 holdjukkal, a többi már a demokráciában szereztek, akár az újgazdák, és azt sem „harácsolás”, hanem örök-

lés útján. Rosenbaum arra is törekedett, hogy saját személyét a lehetőségig kivonja a kulák kategóriájából. Eleve nem kuláknak, hanem csak ilyen családból származónak mondta magát, aki személy szerint vagyontalan, szinte a család fő bér munkása. És ennek az érvelésnek némi érvényessége talán kommunista nézőpontból is lehetett, hiszen egyfelől a kuláklistákon elvben a tulajdonosokat rögzítették, a segítő családtagok megítélése tisztázatlan volt. Másfelől a párt előirányzata szerint a listákra nem azokat kellett felírni, akiknek a kulákhathárnál nagyobb vagyona volt, hanem azokat, akik idegen munkaerőt vettek bérbe, vagyis dolgoztatók voltak.³⁰ Elvben tehát a párt a földjüket maguk megművelő családokat középparasztinak számította tekintet nélkül a birtokméretre, a szülők és az öt gyermek által művelt dunaszentpáli birtok pedig ilyen képet sugallt.

Az igazán zavarba ejtő azonban az a kontextus, amelybe Rosenbaum katonai szolgálatát ágyazta.

Munkásszázadhoz osztottak be és a Tisza-parton lövészárkot ásattak velünk. 1944. október végén visszahoztak bennünket Győr mellé, Écs községbe és beöltöztettek bennünket és 1945. január elején Németországba vittek.

Ha valakit Rosenbaumnak hívnak és munkaszolgálatos volt, akkor az előző rendszer által üldözött zsidót sejtünk személyében. Ha viszont valakit Rosenbaumnak hívnak és a német haderőnél szolgált, akkor az új rendszer vélt „Volksdeutsch” ellenségének tételezzük. A két egymást kizáró elbeszélés egymás mellé kerülése talán az állampolgármisztákat is elgondolkodtatta, legalábbis erre utalhat, hogy egyikük 1956 januárjában Galambost, akinek anyja magyar vezetéknevű volt, „magyar állampolgár és nemzetiségűnek” nevezte, ezzel átvágva a gordiuszi csomót. Mindenesetre a munkaszolgálat intézményét létrehozó 1939. 2. törvénycikk 230. § egyik állampolgári csoportot sem zárta ki a szolgálatra kötelezhetőek közül, és az is ismeretes, hogy a gyakorlatban sem csak zsidókat és politikailag megbízhatatlanokat köteleztek munkaszolgálatra, hanem nemzetiségi alapon megbízhatatlannak számítókból álló munkásszázadokat is szerveztek, habár a német nemzetiségűeket nem sorolták ebbe a körbe.³¹ Rosenbaum Sándor születési anyakönyve pedig erősíti a feltevést, hogy nemcsak felekezeti, de a zsidó-

törvények értelmében sem volt zsidó, hiszen római katolikusként van bejegyezve csakúgy, mint szülei.³² Rosenbaum előadásában mindazonáltal nem is olyan ellentmondásos világháborús éveinek története, hiszen számára a történet nem etnikai vonatkozásában volt lényeges, hanem amiatt, hogy megmutathatta, hiába harcolt két hadseregben is a Szovjetunió ellen, ő eleinte csak megalázott, dolgoztatott, fegyvert sem viselő muszos volt, aztán német katonának sem ment, hanem vitték, nem bevonult, hanem beöltöztették. Az egyes szám első személyben szóló önéletrajz a világháborúra térve átcsap többes szám harmadik személyűbe, Rosenbaum pedig a cselekvés alanyából a tárgyává változik. Nem 'ő' ásott vagy öltözött be, hanem 'ők' osztották be, ásattak, hozták vissza, öltöztették be, vitték Németországba 'őt'.

Ennek az összetett élettörténetnek és -helyzetnek az első állampolgári feldolgozása során Buti rögtön félreolvasta a lakcímet, és ezután ahány operatív munkás annyiféle házsám szerepel az aktában. Ám az ügynök önképének társadalmi jelentéssel bíró elemeit viszonylag sértetlenül emelte át értelmezésébe az őrmester. Egy az egyben elfogadta az önéletrajz politikai állásra vonatkozó adatait: „a múltban és a jelenben politikai pártnak tagja nem volt”, a világháborús események elbeszélésében rejlő ellentmondást (munkaszolgálat, majd német katonai szolgálat) pedig úgy oldotta fel, hogy Rosenbaum még az autobiográfiájában is kedvezőbb színben tűnjék fel: „mint munkaszolgálatos teljesített katonai szolgálatot Németországban”. A dokumentum ki is bővítette az élettörténetet, még hozzá a beszerzés alapját képező – rendszerellenes – cselekmény elbeszélésével. „1949 őszén bátyjával és több személyvel együtt az ottani [dunaszentpáli] korcsmában megverték egy szovjet tisztet”, „bátyja 4 évre lett elítélve”. Ambivalens viszonyt alakított ki azonban a kapcsolattartó az önéletrajzban kibontott, bizonytalan osztályhelyzethez. Az adatlap elején még nagyjából azonosult Rosenbaum felfogásával, amikor őt magát földművesnek nevezte, és csak apját 30 holdas kuláknak. A végére azonban meglelte a megfelelő fogalmat, amellyel tömören leírhatta Galambos Géza pozícióját: „kulák csemete”, amiből már értelemszerűen következik, hogy „mint osztályidegen burkoltan fejt ki ellenséges tevékenységet”.

Valamikor ezután került elő két irat 1950-ból, Rosenbaum ügynökösödésének kezdeti szaka-

száról. Az első beszerzés után három hónappal készített felülvizsgálat a későbbi önéletrajzhoz meglehetősen hasonló képet festett hősünkről. A dokumentum elismerte Galambos mindenkori pártonkívüliségét, munkaszolgálatosságát, az apai birtokon gazdálkodó földművesként ábrázolta, sőt még kisebbitette is az atyai tulajdont, mert – pusztán a szántóföldekkel számolva – csak 27 holdas gazdaként említette, és kiterjesztette a munkaszolgálatos időszakot a németországi tartózkodásra. Mindamellettt határozottan osztályidegennek mondta Rosenbaumot és – az adatlaphoz hasonlóan – a szovjet tiszt kocsmái megverésének részesévé is tette, amiért testvérbátyja „4 vagy 5 évre lett elítélve”. A beszerzés napjára keltezett környezettanulmány ennél sokkal rosszabb fényben tüntette fel a leendő besúgót. A 27 vagy 30 holdas apa itt „40 holdas kulákszülvé” alakult, és maga Rosenbaum sem csak kulákszülők gyermeke volt már, hanem maga is „kulák”. Galambos pártonkívüliségét is egész másképpen vezeti elő az irat, mint az eddigiek.

Nevezett a múltban [azaz 1945 előtt] politikai pártnak tagja nem volt, azonban bizonyos ideig tagja volt a helyi KALOT szervezetnek (...) A hazatérése [t. i. a hadifogságból] után rövid idővel a dunaszentpáli szervezett FKGP-nek lett tagja, mely szervezeten belül funkciót nem töltött be. Jelenleg a kisgazdapárt szervezeti elhalása óta pártonkívüli, pártunk politikájával nem szimpatizál, jobboldali beállítottságú egyén.

Varga 27 figyelmét nem kerülte el a szülők politikai állása, múltja sem:

szülei ugyancsak az FKGP-nek voltak tagjai, jobboldali gondolkodásúak. Atyja a felszabadulás előtt Dunaszentpál községben mint községi bíró volt funkcióban, amit igyekezett felhasználni egyéni harácsolásra.

Az operatív munkás a világháborús életszakaszt is másként képzelte el, mint a többiek. A munkásszázadról teljesen megfélemedezett, szerinte Rosenbaum „katona volt”, „közkatonaként szolgált”, majd „nyugatra távozott”. És ha már lúd, legyen kövér, nem volt elégedett az '1946-ig tartó angol hadifogság' panellel, ezért kicserélte 1947-ig tartó amerikai hadifogságra. Viszont Varga 27 István volt az első, aki nem állította, hogy Rosenbaum is ütlegelte a kocsmában a szovjet tisztet 1949-ben, csak azt, hogy „a szovjet tiszt elvtárs megverése helyszínén jelen volt”. Arra azért

ügyelt, hogy az általa előadott történetben az ügynök testvérét ne négy- vagy öt éves elzárásra büntessék, hanem „10 év fegyházra ítélje a népbírórság”.

Hogy az 1950. augusztusi keltezésű környezettanulmány és a novemberi felülvizsgálati jelentés elkészítése előtt a hatóság vajon folytatott-e Rosenbaum kiletéről Rosenbaumtól független adatgyűjtést, nem tudni. De ha folytatott is, az bizonyos, hogy 1951-re már ezekről a kutakodásokról nem volt tudomása az államvédelemnek, vagyis a két irat – radikálisan eltérő – interpretációja ekkorra már csupán egy-egy alternatív hagyománynak számíthatott a többi között, és nem lehetett az ügynöki önéletrajz operatív eszközökkel elvégzett dekonstrukciójaként, a hiteles élettörténet egyedüli kútfejeként felfogni ezeket. Innentől fogva Rosenbaum azonosítása nem racionális mérlegelés tárgya vagy közvetlen információgyűjtés eredménye volt, hanem az operatív munkások ízlésük szerint szelektálhattak a kész élettörténeti panelek közül vagy fantáziálhattak tartottjukról. Ráadásul eddigre az életrajz elővezetésének funkcionalitása is megszűnt, Rosenbaum „méltatásainak” információértéke elillant és csupán rituális jelentősége maradt meg. Az azonosítási folyamat ekkorra vált nyilvánvalóan játékká.

A játékosok ízlése pedig határozott irányultságot mutatott. Ha az osztályhelyzetet vizsgáljuk, akkor 1954 elejétől elkezdtek magát Rosenbaumot kuláknak nevezni, 1956 januárjában visszanyúltak a „kulák csemete” megjelöléshez is, 1956 augusztusára pedig az államvédelem arra jutott, hogy az idősebb Rosenbaum nem harminc, hanem 40 hold földet birtokolt. Galambos pártállását 1956 elejétől már nem a semleges „pártonkívüli” szóval fejezték ki, hanem politikával szembeni, sőt rejtőzködő attitűdöt tulajdonítottak neki: „a község politikai életében nem vette ki részét, távol tartani igyekezett magát”. 1956 nyarára pedig újra felfedezték Rosenbaum nyíltan vállalt álláspontját, hiszen ismét tudni vélték, hogy „FKGP tagja volt”. Rosenbaum munkaszolgálatosságáról 1956-ra végleg megfélemedeztek, és az rögzült, hogy „tényleges katonai szolgálatot töltött 1944-ben”, mi több, egykori foglalkozása megnevezéseként is mondták, hogy „katona volt”, és végül amellettt tették le a voksot, hogy a hazatérés a nyugati hadifogságból 1947-re datálandó. A szovjet tiszt megverése kapcsán elfogadták,

hogy Rosenbaum nem ütött, csak szemtanú volt. Ám 1954-re eltűntették a történetből a helyszínt, vagyis elhallgattak arról, hogy a szovjet katonát egy kocsmában érte a támadás. 1956 augusztusára pedig újra kiderült, hogy Rosenbaum bátyját nem négy, hanem tíz év elzárásra ítélték, ráadásul már nem azt hangsúlyozták, hogy ő nem ütött, hanem azt, hogy „nem akadályozta meg bátyját abban, hogy a szovjet tisztet nem verje meg [értsd: megverje]”.

Végső soron az 1956. augusztus 7-én kelt első leépítési javaslatot jegyző Barány Sándor hadnagy – az amerikai hadifogság tézisént nem számítva – helyreállította az 1950-ben készített környezetanalízis Rosenbaum-képét. Vagyis az azonosítási játék végül a hőstünket a hatalom szemében legkedvezőtlenebb színben feltüntetett életrajzi elemek összeválogatását eredményezte. Hogy az így megalkotott azonosságnak mi volt a jelentése, arról az 1957. október 9-i második leépítési javaslat árulkodik. Az előző év őszén minden dokumentum elveszett Rosenbaum korábbi hálózati tevékenységéről. Az iratot jegyző osztályvezető és helyettese ezek hiányában egyetlen szóval tudta már csak társadalmilag identifikálni Galambost, így ragadt meg az emlékezetükben a kiléte: „kulák”. A sokszínű Rosenbaum számára kiesztelt új, egynemű életút erre a hadállásra helyezte az ügynököt az osztályharcban. A kommunista hatalom szempontjából olyan ember, amilyenek Rosenbaum magát leírta, egyszerűen nem létezhetett. A hétköznapi, tehát összetett pályáivet egy tipikus (azaz ádáz) ellenség pályáivé hajlították, jelesül elkulákosították: vagyontalan munkaszolgálatos pártonkívüliből az államvédelem az évek során katonáskodó kiscgazda nagygazdává formálta ügynökét.

Mit kezdett Rosenbaum mindennapjaival az államvédelem? Átköltötte. Megküzdött vele tehát, ám ez a küzdelem tisztán nyelvi, illetve textuális jellegű volt, hiszen egyszer sem merült fel, hogy Galambos ügynökből célponttá legyen, amiért feltárult „valódi” kiléte. Az állam az ÁVH-n keresztül nem megvalósította a rendszer totalitását, hanem csupán elmesélte magának. Ezt az államvédelmi poézist azonban nem úgy kell elképzelnünk, mint amit gátlástalanul ráerőltettek az állampolgárok elbeszéléseire. Látuk, Rosenbaum maga is igyekezett megfelelni az

esztétikai elvárásoknak. Mindez nagyon hasonlít egy szerkesztőség működésére: az ügynök-szerző próbálta a legjobbat nyújtani, olyan szöveget leadni, amit szívesen közöl a „folyóirat”, az államvédelmisták pedig gondos szerkesztőként, sok-sok korrektúrafordulón keresztül gyomlálták a stílári egyenetlenségeket, illesztgették a tartalmat az uralkodó paradigmához.³³ Rosenbaum esete alapján talán megkockáztathatjuk egy hipotézis felállítását: a hatalom valóságot újrafeldolgozó szervének, az államvédelemnek a mindennapi gyakorlata, normális működés módja ez a szöveggondozói munka, afféle fogalmazási diktatúra volt, és a fizikai erőszak, a tényleges beavatkozás tekinthető különösnek. A párt ökle tollat szorít.

És ha figyelmesek vagyunk, akkor még arról is megfogalmazhatunk egy feltevést, milyen körülmények kellettek ahhoz, hogy ugyanez az ököl egyszer csak lesújtson. Túlzás lenne azt állítani, hogy Rosenbaum Sándor a rendszer hívének állította be magát. A tartók pedig kifejezetten a proletárdiktatúra veszélyes ellenségének szerepét osztották rá. Ehhez képest abból, amit tudunk, úgy tetszik, Rosenbaum Sándornak egészen jól alakultak a dolgai az 1950-es években, meglehetősen sikerrel tudta érvényesíteni akarátát. Ha hithetünk az államvédelemnek, akkor Rosenbaumnak eleve nem volt feltétlenül ellenére a spiclikedés, hiszen munkája során „mint osztályidegen igyekezett a legjobbakat adni azért, hogy ezáltal ő mint osztályidegen esetleg a ránehezedő nehézségek alól szabadulhasson”. De ha nem így lett volna, Rosenbaum akkor is élt a lehetőséggel. Úgy vészelte át a kuláküldözés időszakát, hogy egyetlen eljárás sem folyt ellene. Ha valamennyire komolyan vehető az ÁVH feljegyzései a Rosenbaum-család földtulajdonlásáról, akkor a birtokot is sikerült megőriznie, és 1959-ben volt mivel belépnie a helyi Egyetértés TSZ-be. Még a tágabb rokonságnak is tudott segíteni némiképp oly módon, hogy róluk nem volt hajlandó jelenteni. Sokáig képes volt befolyásolni a személyével kapcsolatban zajló azonosítási játszma tematikáját és tartalmát. Végül pedig, amikor bejelentette a tartójának, hogy távozni akar a hálózattól, elengedték. Nem állítom, hogy ezek látványos sikerek, de azt igen, hogy akkoriban sokan cseréltek volna vele. Úgy tűnik, megőrizheti valaki a biztonságát egy diktatúrában annak ellenére, hogy a hatalom egyre nagyobb veszélyt lát

benne. Rávághatnánk rögtön: megőrizheti, ha ügynök lesz, vállalja ezt az erkölcsileg problematikus szerepet, hogy magát menthesse. Persze, ám ezzel csak elodáznánk az ellentmondás feloldását, mert akkor meg az a kérdés, hogy adódhatott pont egy katonáskodó kiscgazda nagygazda, azaz Rosenbaum előtt a lehetőség. Az esetből azt lehet leszűrni, hogy a kommunista diktatúrában az egyén érvényesülése és az egyénnek tulajdonított azonosság tartalma, magyarán az illető állítólagos rendszerhűsége vagy rendszerellenessége – a közkeletű elképzelés ellenére – nem volt függvény-

szerű kapcsolatban egymással. Egy ellenségnek még lehetett legitim helyet találni az osztályharcban. Akit viszont a párt gondolatrendszerében nem lehetett azonosítani, az magának az ideológiának az érvényességét kérdőjelezte meg. Feltevésem tehát az, hogy nem az volt eleve esélytelen a pártállammal szemben, aki vélt vagy valós tettei és érdekei alapján ellenségnek minősült, hanem az, aki nem volt képes vagy hajlandó a hatalom nyelvén beszélni tetteiről és érdekeiről, és ezért nem tudott vagy akart olyan szöveget adni a hatóság kezébe, amit az gondozhatott volna.

JEGYZETEK

1. Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban. Első kötet.* Budapest, Magvető, 1996. II.
2. Kis János: Illusztráció az ügynöküghöz. Egy másik olvasat. *Élet és Irodalom*, L. évfolyam. (2006) 8. szám. (<http://www.es.hu/index.php?view=doc;12705> – utolsó letöltés: 2011. szeptember 1.)
3. Az illetőt kérésére jelölöm monogramjával. A tanulmányban előkerülő történetekben a többi szereplőnek álnevet adtam (kivéve a fedőneveket és az államvédelmi alkalmazottak neveit, amelyeket megtartottam), de ügyeltem arra, hogy a nevek hangzása, nyelve, társadalmi jelentése megőrződjön. – H. P. élettörténetének 1945 előtti szakaszáról lásd Bolgár Dániel: B. gazda és H. doktor. Kiszárvási önéletírások felekezeti mintázatai. *Aetas*, XXIII. évfolyam. (2008) 3. 155–170.
4. H. P. állambiztonsági történetére és édesanyja névváltozataira lásd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest (továbbiakban: ÁBTL) 3.1.5 O–10086/1.; ÁBTL 3.1.5 O–15258/1533.
5. Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből.* Szerk.: Krausz Tamás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. 15–39.
6. Horváth Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég*, Új folyam. (2006) 40. szám. 3–30.
7. Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint analitikus kategória. A társadalomtörténet-írás lehetséges új útja. *Történelmi Szemle*, LI. évfolyam. (2009) 2. szám. 259–274.
8. Majtényi György: „Uraltak” vagy „önfejűek”? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall*, (2001) 5–6. szám. 242–252.; Majtényi György: „Ön-fejűség” – a „másik” Németország történelme. *Aetas*, 18. (2003) 1. szám. 142–148.
9. Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok sor. 34. Budapest, MTA TTI, 2004.
10. Majtényi György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után.* Budapest, Gondolat – Magyar Országos Levéltár, 2005.
11. Bódy Zsombor: Többpárti totalitarizmus? Politika és személyzeti politika néhány magyar nagyvállalatnál 1945 és 1948 között. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Szerk.: Horváth Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 116–131.
12. Nagy Ágnes: Lakóközösség kontra háztulajdonos, házmegbízott kontra házfelügyelő – osztályharc a bérházban. A budapesti házfelügyelők igazolása 1945-ben. *Budapesti Negyed*, (2009) 63. szám. 185–186.
13. Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Szerk.: Horváth Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 50–93.
14. Mindez azonban nem csupán a kommunista diktatúra, de még nem is csupán a totalitárius rezsimek sajátossága. Minden monopolisztikus igényű szimbolikus rendszer interpretálható ebből a nézőpontból. Lásd Klaniczay Gábor elemzését a középkori kereszténységről (Klaniczay Gábor: *A zárt ideológiai rendszer.* In: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok.* Budapest, Magvető, 1990. 120–132.).
15. Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization.* Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1995. 198–237. – A bolsevik nyelvvel foglalkozó fejezet magyarul is olvasható: Kotkin, Stephen: *A bolsevik Magyaryitogorszk.* Ford.: Baráth Katalin. In: *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből.* Szerk.: Krausz Tamás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. 96–151.
16. A nyelvhasználat szerepére a hatalomgyakorlásban talán elsőként figyelt fel: Klemperer, Victor: *A Harmadik Birodalom nyelve.* Lukáts János ford. Membrok könyvek sor. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1984. [eredeti megjelenés: 1947]

17. Ennek részletes elemzése: Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Szerk.: Horváth Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 50–93.
18. Pest Megyei Levéltár, Budapest XXIII. 3-c/7. 1. Személyi kimutatások. Kuláklistán. Ceglédbercel község társadalmi névjegyzéke. 1951. december 3. – Lásd még Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Szerk.: Horváth Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 79.
19. Lásd például Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2009. 221.
20. Vö. Kerpel-Fronius Gábor: Állambiztonság és társadalom. (Ismertetés). *Korall*, X. évfolyam. (2009) 36. szám. 191–195.
21. Az esetre Nagy-Csere Áron hívta fel a figyelmet, és ő nyújtott nélkülözhetetlen segítséget ahhoz, hogy eligazodjak az aktában.
22. Minden Rosenbaum-dossziéból vett idézetben javítottam a helyesírást.
23. Az ügynök és az informátor szerepe közti különbségre lásd Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei. 1957–1989*. Budapest, 1956-os Intézet, 2008. 70.; Gergely Attila (szerk.): *Állambiztonsági értelmező kézikönyvtár*. [Budapest], BM Könyvkiadó, 1980. 91.
24. ÁBTL 3.1.1 B-79681 Galambos Géza.
25. Nem beszélve arról, hogy tanulságos olvasmány lesz ez azoknak, akik még mindig hisznek a hatalom örögi mindentudásában.
26. Petrikné Vámos Ida: Iratok a Történeti Levéltárban. In: *Trezor. 1. A Történeti Hivatal évkönyve*. Szerk.: Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal, 1999. 29–60.
27. „1942–43-ban a győri téli gazdasági iskolában két télen tanultam.”
28. Fitzpatrick, Sheila: Ascribing Class. The Construction of Social Identity in Soviet Russia. In: *Stalinism. New Directions*. Ed.: Sheila Fitzpatrick. London – New York, Routledge, 2000. 28–29.
29. A kulákhatar kiszabásának problémájáról lásd Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Szerk.: Horváth Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 65–66.
30. Lásd Lőcsei Pál: Ki a kulák? *Szabad Nép*, VII. évfolyam. (1949) január 7. 5.
31. Szita Szabolcs: *Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez. 1944–1945*. [Budapest], Kossuth, 1989. 10–14.
32. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr XXXIII. 1. Győrzámolyi születési anyakönyv 1907–1924.
33. Sőt, talán Rosenbaum maga is ellátott szerkesztői feladatokat: nemcsak alattomban megfigyelt, hanem összegyűjtötte, közvetítette és bolsevizálta a dunaszentpályai történeteit, amit a hatóság az elveszett munkadossziében csiszolgathatott tovább. Erre utalhat legalábbis, hogy az akta tanúsága szerint Rosenbaum ügynöki szerepvállalása aligha volt titok a faluban. Eleinte még elhagyatott helyen találkozott tartójával, később azonban már a tanácsházán, és „többen is tudták a községben”, hogy a hatóság „sűrűn beszél vele”. Ráadásul az ÁVH-sok rögzítették, hogy a majd évtizedes hálózati kapcsolat nyomán egyetlen konkrét ügy sem keletkezett, vagyis ügynökkösködése nem feltétlenül szomszédai ellen irányult.

©Landthaller Judit

Budapest, 2009